

УДК 821.161.2-31.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-3-15>

Віктор РАЗЖИВІН,
orcid.org/0000-0002-4512-8791
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету
(Слов'янськ, Донецька область, Україна) vrazzhivin@i.ua

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ УЯВНОГО СВІТУ ДВОХ УКРАЇН У РОМАНІ МАКСИМА БЕСПАЛОВА «СХІДНИЙ ВАЛ»

У статті з'ясовано особливості моделювання альтернативного розвитку історії, специфіку авторської візії існування двох українських держав на прикладі роздвоєного Дніпропетровська в романі «Східний вал».

Сучасний літературний процес важко уявити без творів з альтернативної історії. Цей піджанр виник на межі історичної науки та фантастики. Своєю появою він завдячує постмодерністській візії історії, яка уявляється вже не носієм об'єктивних знань про минуле, а знаходиться у стані постійних перетворень.

Нині цей тематичний різновид наукової фантастики має достатню теоретичну базу, однак більшість праць, у яких аналізується доробок українських письменників, ґрунтується на текстах романів О. Ірванця, В. Єшкілева, В. Кожелянка, Г. Пагуляк, залишаючи інші твори, зокрема й «Східний вал» М. Беспалова, поза межами дослідницьких інтересів.

Письменник занурює читача у світ існування в межах сучасної України двох незалежних держав із першої сторінки. За автором, точкою біфуркації, яка уможливила такий розвиток подій, став 1943 рік. Оборонна лінія, відома як Східний вал, витримала удар знекровлених радянських військ і зупинила їхній наступ. Історична УРСР та альтернативна Українська Держава, описані в романі, суттєво різняться між собою.

У моделюванні життя Радянського Союзу і його частини – УРСР автор майже не відступає від історичного факту. Авторська версія становлення альтернативної Української Держави позбавлена звичної для істориків хронології, оскільки подана нелінійно. Окремі її епізоди містяться в різних частинах тексту у вигляді невеликих фрагментів. Формально вони слугують лише для розширеного й чіткішого уявлення читача про події 1985-1987 років. Це дозволяє письменнику створити ілюзію реального, звичного для читача світу, який не потребує додаткової конкретизації або занадто розлогих пояснень.

Роман «Східний вал» належить до так званої справжньої альтернативи, у якій, на відміну від псевдоальтернативи (визначення за О. Поліщук), сюжет моделюється реалістично, згідно із законами логіки та реального світу. Тематично твір вписується в канон української альтернативної історії, для якої властива інтерпретація проблеми національних джерел, становлення нації та її подальшого розвитку.

Ключові слова: альтернативна історія, піджанр, наукова фантастика, моделювання, справжня альтернатива.

Viktor RAZZHIVIN,
orcid.org/0000-0002-4512-8791
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature
Donbas State Pedagogical University
(Sloviansk, Donetsk region, Ukraine) vrazzhivin@i.ua

PECULIARITIES OF MODELING THE IMAGINARY WORLD OF TWO UKRAINS IN THE NOVEL OF MAXIM BESPALOV “EASTERN WALL”

The article clarifies the peculiarities of modeling the alternative development of history, the specifics of the author's vision of the existence of the two Ukrainian states on the example of the forked Dnipropetrovsk in the novel “Eastern Wall” (“Skhidnyi val”).

The modern literary process is currently difficult to imagine without works on alternative history. It owes its appearance to a postmodernist vision of history, which no longer appears to be the bearer of objective knowledge of the past, but is in a state of constant transformations.

Today, this thematic variety of science fiction has a sufficient theoretical basis, however, most of the works that analyze the heritage of Ukrainian writers are based on the texts of the novels by O. Irvanets, V. Yeshkiliev, V. Kozheliianko, H. Pahutiak, leaving other works, including “Eastern Wall” by M. Bepalov, outside research interests.

The writer from the first page immerses the reader in the world of existence within modern Ukraine of two independent states. According to the author, the point of bifurcation that made such a development possible was 1943. The defensive line known as the Eastern Wall (German Ostwall) withstood the blow of the bled Soviet troops and stopped their advance. The historical USSR and the alternative Ukrainian State described in the novel differ significantly from each other.

In modeling the life of the Soviet Union and its part of the USSR, the author hardly deviates from the historical fact. The author's version of the formation of an alternative Ukrainian state is devoid of the usual chronology for historians because it is not presented linearly. Some of its episodes are contained in the different parts of the text in the form of small fragments. Formally, they serve only for an expanded and clear idea of the reader about the events of 1985-1987. This allows the writer to create the illusion of a real world familiar to the reader, which does not require additional concretization or too extensive explanations.

The novel "Eastern Wall" belongs to the so-called real alternative, in which, in contrast to the pseudo-alternative (defined by O. Polishchuk), the plot is modeled realistically following the laws of logic and the real world. Thematically, the work fits into the canon of Ukrainian alternative history, which is characterized by the interpretation of the problem of national sources, the formation of the nation, and its further development.

Key words: *alternative history, subgenre, science fiction, modeling, real alternative.*

Постановка проблеми. Сучасний літературний процес наразі важко уявити без творів з альтернативної історії. Цей піджанр, що виник на межі історичної науки та фантастики, швидко набув популярності серед письменників і читачів. Своєю появою він завдячує постмодерністській візії історії, яка уявляється вже не носієм об'єктивних знань про минуле, а знаходиться у стані постійних перетворень. Ці перетворення, які могли б відбутися, якби розвиток людства, цивілізації, окремої країни в один із переломних моментів пішов іншим шляхом, і є основою будь-якого альтернативного твору.

Важливим моментом, який зумовлює рух сюжету, є точки біфуркації, або точки розвилки, з яких і починається моделювання альтернативної історії. Тут окремі географічні регіони мають власні уподобання. Зокрема, письменники США шукають їх найчастіше в часи Громадянської війни, європейці звертаються до Другої світової та подій Давнього Риму, росіяни – революції, Великої Вітчизняної та пізнього СРСР. Пошук такої точки – складне завдання для автора, оскільки він вимагає певних знань і не лише з історії.

Попри значні проблеми у визначенні місця піджанру серед художніх творів загалом (тематичний різновид наукової фантастики, жанр фантастичної літератури, метажанр), науковці все ж одностайно відносять його саме до фантастики, що, з огляду на українські літературознавчі реалії, розташовує альтернативну історію на маргінесі уподобань науковців. На відміну від світових традицій, дослідження фантастики як одного з найпопулярніших жанрів масової літератури на вітчизняних теренах не має навіть легітимного наукового статусу.

Аналіз досліджень. Початок ХХІ століття посилив зацікавленість науковців проблемами альтернативної історії. Нині цей тематичний різновид наукової фантастики має достатню теоретичну базу, закладену насамперед дисертаціями О. Поліщук «Альтернативна історія в новітньому літературному процесі», З. Шевчук «Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі» та монографією А. Аністратенко «Альтер-

нативна історія в українській літературі»; розвідками С. Бережної, О. Бровко, І. Дробіт, Н. Макшевої, О. Мохначової, І. Чорноморденко; значною кількістю статей, присвячених дослідженню творів вітчизняних і зарубіжних авторів, дотичних до цього піджанру. Однак більшість праць, в яких аналізується доробок українських письменників, ґрунтується на текстах романів О. Ірванця, В. Єшкілева, В. Кожелянка, Г. Пагутяк, залишаючи інші твори, зокрема й «Східний вал» М. Беспалова, поза межами дослідницьких інтересів.

Мета статті – з'ясувати особливості моделювання альтернативного розвитку історії, специфіку авторської візії існування двох українських держав на прикладі роздвоєного Дніпропетровська в романі «Східний вал».

Виклад основного матеріалу. Максим Беспалов – український письменник, мандрівник, блогер, журналіст, інтелектуал, гравець українського телевізійного клубу «Що? Де? Коли?», член українського ПЕН (українська громадська організація, створена з метою захисту свободи слова і прав авторів, сприяння розвитку літератури та міжнародному культурному співробітництву).

Текст його твору «Східний вал» має два видання та дві редакції. Спочатку книга була видана у 2013 році під назвою «Східний вал. 1985». Автор не вважав за потрібне позначати роман своїм іменем, тому він вийшов у друк під псевдонімом Максим Січеславець. У 2020 році книга була майже повністю переписана і вийшла вже під справжнім прізвищем письменника. Якщо перша редакція залишилася практично непоміченою ані читачами, ані літературною критикою (2014 рік вніс свої корективи в розвиток та оцінку подій), то на долю другої припав певний успіх. Роман у рік видання увійшов до довгого списку «Книга року ВВС Україна».

Твір Максима Беспалова цікавий для дослідника хоча б тим, що представляє піджанр наукової фантастики, не надто популярний в Україні. На думку українського письменника Радія Радутного, альтернативна історія – «досить рідкісний птах на українських теренах» (Радутний, 2012) зокрема,

через обмежене коло читачів. Багато в чому він має рацію, бо від початку нашої незалежності значна кількість вітчизняних фантастів працювала на російський ринок і писала російською мовою.

Загалом проблема жанрів масової літератури в Україні пов'язана ще й зі специфікою україномовного читача. З огляду на певні реалії, ми маємо більш-менш розвинені жіночий любовний та історичний романи, всі інші жанри представлені лише окремими письменниками чи творами, що нині навіть не дозволяє вести мову про якісь кардинальні зміни, хоча рух до самоідентифікації жанрових різновидів відчутний.

Перша редакція роману не дарма мала назву «Східний вал. 1985», адже події твору відбуваються саме 1985 року. Письменник із першої сторінки занурює читача у світ існування в межах сучасної України двох незалежних держав, лише згодом надаючи пояснення виникненню цієї ситуації. За автором, точкою біфуркації, яка уможливила такий розвиток подій, став 1943 рік. Оборонна лінія, відома як Східний вал (нім. Ostwall) чи лінія Пантера-Вотан (нім. Panther-Stellung), лише частково збудована німецькими військами від Балтійського до Азовського моря, витримала удар знекровлених радянських військ і зупинила їхній наступ.

Протистояння тривало ще кілька років, але зрештою 1947 року було підписано Великий Мир між країнами, що воюють, у результаті якого територія України була поділена між Радянським Союзом і Німеччиною. Державний кордон пролягав по Дніпру та Приазовських степах, розділивши міста Дніпропетровськ, Запоріжжя та Київ. 1952 року по смерті Гітлера на тернах Третього Рейху почалася громадянська війна. Навесні наступного року українські партизани витіснили німців до Дніпра та на Захід, тож у 1953 році в Бресті було підписано мирний договір між Українською державою та Країною Рад. Кордон пройшов там, де й був за часи Великої Німеччини, але Організація Європейських Націй взяла під свій контроль острів Хортицю, заселений здебільшого німцями, на який претендували обидві країни. Зі спільного залишилися лише безмежна любов до футболу та потяг «Єднання» сполученням Львів – Київ – Січеслав – Дніпропетровськ – Донецьк, що курсує між знаковими для української нації містами. Формально письменник закріпив у тексті історично фіксований поділ України на Лівобережну та Правобережну, перенісши його в часі та вбудувавши у поствоєнний європейський простір середини ХХ ст.

Згаданий вище Радій Радутний справедливо зазначає, що справжня альтернативна історія

обов'язково повинна «відповідати двом вимогам:

- 1) має бути показано переламний момент, із якого, власне кажучи, і починається альтернатива,
- 2) обов'язково й докладно повинні бути описані відмінності альтернативного варіанту історії від первинного (Радутний, 2012).

Щодо першого пункту, то він висвітлений досить докладно і Максимом Беспаловим у виступах під час поїздок Україною в межах туру на підтримку роману, і нами, а от другий, поданий безпосередньо у тексті, і є основою для наших спостережень і висновків.

Специфіка паралельного існування двох державних утворень, де мешкає один народ, мимоволі спонукає до суперництва. За влучним спостереженням автора, вони наче «розлучене подружжя, у якому чоловік і жінка вже мають нові родини, живуть новим життям, проте постійно ревниво озираються один на одного» (Беспалов, 2020: 13). Зрозуміло, що історична УРСР та альтернативна Українська Держава, описані в романі, суттєво різняться між собою. Виконуючи своє завдання письменника-альтєсторика, Беспалов вписує відомі нам факти у вигадану історичну канву, надаючи їм дещо іншого змісту чи радше зміщуючи деякі акценти. Він відмовляється від необмеженої вигадки, намагаючись закріпити у свідомості читача домисел як варіант можливого. Всебічна обізнаність автора дозволяє йому певним чином маніпулювати відомими історичними подіями та особами, спонукаючи останніх до характерної для них діяльності, але такої, якої насправді не було.

У моделюванні життя Радянського Союзу і його частини – УРСР автор майже не відступає від історичного факту, бо в цьому й немає нагальної потреби. Те, що описує Беспалов, цілком відповідає усталеній у сьогочасній суспільній думці картині буття реальних радянських українців. Столиця, як і було на початку утворення УРСР, повернулася до Харкова. Генеральний секретар ЦК КПРС – Андрій Андрійович Громико, бо ж Леонід Ілліч Брежнев як політик не відбувся. Перший секретар ЦК КПУ – Володимир Васильович Щербицький. «Цієї зими його нарешті відправили у Харків – на найвищу посаду в УРСР. «Нарешті», бо йому пророкували те місце мало не з кінця 60-х, але тільки зараз у Москві ухвалили відповідне рішення» (Беспалов, 2020: 188).

Офіційна наука Країни Рад стверджує, що населення Української держави – це братній, але нетотожний народ (трохи більше 40 років із часу розподілу, а вже такі різючі відмінності!), який перебуває в капіталістичному рабстві і потребує

визволення. Особливо цинічним виглядає це твердження для мешканців прикордоння, бо майже усі вони мають родичів по інший бік розмежування. Підступне керівництво Радянського Союзу за найменшого шансу прагне до розширення власної території, звідси змальоване у творі намагання приєднати Хортицю військовим шляхом. Демонстративно-показове намагання зберегти національні традиції, фольклор через роботу аматорських колективів і місцевих ентузіастів нівелюється тим, що в українських містах відбувається організований процес русифікації, який посилюється завдяки міграції громадян з інших регіонів країни.

Сірі непривітні міста УРСР сповнені такими ж сірими та втомленими людьми. «Стандартні меблі, стандартні кухонні гарнітури, стандартні аксесуари, стандартні пишні жіночі зачіски» (Беспалов, 2020: 22–23). Показово непривабливим виглядає радянське українське телебачення із зашореністю та вкрай напруженими голосами дикторів, обов'язковою фіксацією дріб'язкових господарських перемог, нецікавих сухих і беззмістовних новин. Всемогутнє КДБ контролює кожен крок своїх громадян, не даючи навіть мізерного шансу на інакомислення чи контакт з іноземцями. Тих, хто бажає покинути країну нелегально, розстрілюють або ловлять і жорстоко карають. Український дисидент і поет Василь Стус, як і в реальній дійсності, сидить у таборі в Мордовії.

У кожній описаній письменником сцені, картині, вчинку є прямі алюзії до реальних історичних подій. Навіть виселення українців із прикордонних територій, якого насправді не було, виглядає цілком можливим, з огляду на долю кримських татар. Єдине, що дозволяє собі Беспалов подати з явним перебільшенням, – це дещо гіпертрофоване бажання радянських людей перебраться на інший бік. «Дніпропетровськ – це місто мрійників, адже кожен його мешканець, дивлячись на Січеслав на іншому боці ріки, мріяв туди потрапити» (Беспалов, 2020: 38). Хоча, згадаймо, скільки таких випадків було в німецькому Берліні, розмежованому за радянських часів стіною. Отож, чи так вже й перебільшує автор?

Пряме уособлення географічного поділу України – колишній єдиний Дніпропетровськ розділений у книзі на два окремих міста. Одне з них, радянське, зберегло стару назву, а інше, українське, тепер зветься Січеславом. Власне тут і розгортаються основні події роману, а головне – найбільш помітні розбіжності у розвитку двох держав: «Січеслав був фінансовою столицею якщо не всього континенту, то принаймні Східної

Європи. «Місто тисячі банків» протягом двох останніх десятиліть зосередило майже всі грошові потоки від комерційних відносин між Європою та Азією. Хмарочоси його вибудованого вздовж Дніпра ділового кварталу стали водночас і символом триумфу Української держави, якій усе вдалося, й охоронними вежами» (Беспалов, 2020: 13).

Місто – втілення української мрії, а на протилежному березі «розташувався Дніпропетровськ – один із найбільших у радянській державі промислових центрів, «місто тисячі заводів», вітрина СРСР, якою кремлівський режим тицв в обличчя Західного світу» (Беспалов, 2020: 13).

Справжнім символом стосунків двох держав став міст у Січеславі-Дніпропетровську, який планували здати в експлуатацію до 20-річчя Другої світової війни. Він є оригінальним «пам'ятником невдалій спробі двох Україн потоваришувати. З боку Січеслава на самому кінці добудованої частини облаштовано оглядовий майданчик, атракціон для любителів екзотики: простягни руку і ти вже в Радянському Союзі. З боку Дніпропетровська на мосту стояв пункт прикордонного спостереження, а вхід сторонніх на об'єкт був суворо заборонений» (Беспалов, 2020: 16).

Авторська версія становлення альтернативної Української Держави позбавлена звичної для істориків хронології, бо подана нелінійно. Окремі її епізоди містяться в різних частинах тексту у вигляді невеликих фрагментів. Формально вони слугують лише для розширеного й чіткішого уявлення читача про події 1985-1987 років. Це дозволяє письменнику створити ілюзію реального, звичного для читача світу, який не потребує додаткової конкретизації або занадто розлогих пояснень.

У зображенні Максима Беспалова Українська Держава виступає в ролі успішного державного утворення, але далеко не ідеального. Поставала вона у безкомпромісній боротьбі із сусідами, відвойовуючи втрачені колись території. Зрозуміло, що ніхто не хотів повертати набуте справжнім господарям. Прогнозованими виглядають повідомлення про блискавичну перемогу у війні з Румунією чи про придушення трижневого бунту поляків у Львові. Тут відчутне відлуння сьогочасного конфлікту з Румунією за острів Зміїний і констатація факту, що понад 300 тисяч львівських поляків нікуди не поділися.

Столиця тривалий час перебувала в місті Рівному (звільнення країни від німців – справа загонів УПА, які стали основою армії), але згодом більшість державних інституцій все ж переїхали до Києва. Крим вийшов з-під німецької юрисдикції і став частиною Української Держави, проте у

форматі широкої автономії німецького та кримськотатарського народів, які його населяли. Письменник ніби корегує події у зв'язку зі змінами, викликаними альтернативною реальністю. Виселення кримських татар не відбулося, півострів, як і планував Гітлер, був місцем відпочинку і постійного проживання німецьких офіцерів.

Ключовим епізодом серед подій 1985 року є організований український та міжнародний рух на підтримку поета Василя Стуса, який оголосив сухе голодування. Письменник показав, наскільки дієвим може бути захист дисидента, коли йому на допомогу приходять власна держава: протестні акції навколо радянських посольств; практично всі європейські президенти відправили телеграми у Кремль на його підтримку; відмова від купівлі радянських товарів; створено міжнародний комітет із присудження Нобелівської премії письменнику. Очолив його, до речі, Семюел Беккет. Однак усе це не матиме жодного результату, бо СРСР – тоталітарна держава, яка своїх рішень принципово не змінює.

Ставлення влади до українського поета демонструє нібито розмова в радянському посольстві у Києві:

«Да они вообще его читали? Кто его читал?»

– Я, к примеру! – сказав перший секретар. – Хороший поэт.

– Лучшее, чем Рождественский?»

– В принципе, да.

– Потому и сидит.

Усі засміялися» (Беспалов, 2020: 60).

Автор будує альтернативну історію, а не деформує реальне минуле, тому Стус гине. Символічно вщент горить підпалене протестантами радянське посольство в Києві, бо жоден екіпаж пожежників не встигав його гасити.

Абсолютно неочікуваним є те, що в інтерпретації автора місто Львів і Львівська область стануть осередком польського сепаратизму. У квітні 1986 року тут відбудеться путч, і поки державні органи перебуватимуть у стані розгубленості, місто звільнять самі мешканці. До переможених із вимогою скласти зброю звернеться директор Інституту Майбутнього, відомий письменник Станіслав Лем. Перенесення Беспаловим сепаратистського завоювання на Захід – цілком обгрун-

товане відсутністю у складі Української Держави східних областей.

Моделюючи розвиток альтернативних подій, автор підкреслює надзвичайну жорсткість Служби Безпеки України (далі – СБУ) в досягненні мети. Четверо хлопців, які викрали радянського дипломата в надії обміняти його на Стуса, мимоволі стали свідками шпигунських ігор. Офіцер цинічно й жорстоко вирішує питання таємниці:

«– Болото – чудове місце для патріота! Скільки ваших там лежить – тьма! Але дякую, хлопці, ваша справа буде жити. Вважайте, що померли за Україну» (Беспалов, 2020: 67). Письменник намагається підкреслити, що сутність будь-яких спецслужб тотожна, а виправдання для своїх вчинків вони завжди знайдуть.

Очікувана розв'язка, яка призводить до об'єднання країни, інспірована СБУ, якій вдалося завербувати важливого радянського дипломата-чиновника. Каталізатором подій виступив історичний футбольний матч, у якому в чвертьфінальному поєдинку Кубку європейських чемпіонів зустрілися дві українські команди: «Дніпро» (Січеслав) та «Дніпро» (Дніпропетровськ). Для уболівальників зі стажем пам'ятні події 1985 року, коли «Дніпро» вперше і поки що востаннє «забрався» так високо у престижному турнірі. Повстання, яке відбулося в Радянській Україні і мало серйозну підтримку з боку Української Держави, завершилося перемогою.

Висновки. Роман Максима Беспалова «Східний вал» належить до так званої справжньої альтернативи, у якій, на відміну від псевдоальтернативи (визначення за О. Поліщук), сюжет моделюється реалістично, згідно із законами логіки та реального світу. Тематично твір вписується в канон української альтернативної історії, для якої властива інтерпретація проблеми національних джерел, становлення нації та її подальшого розвитку. Зображення альтернативного життя Української держави базується на ґрунтовному знанні історії. Воно майже позбавлене вигадки і створює у читача ілюзію реальності описуваних подій.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в дослідженні інших версій моделювання альтернативної історії України, які подано у творах П. Дерев'янка, П. Станіславського та інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беспалов М. Східний вал. Київ : Темпора, 2020. 306 с.
2. Макшеева Н. С. Розвиток альтернативної історії в сучасному літературному процесі України. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського* : зб. наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. Вип. 21. С. 235–246.

3. Поліщук О. Л. Класифікація альтісторичних творів у новітньому літературному процесі. *Молодий вчений*. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2015. № 2(17). Ч. V. С. 95–99.

4. Радутний Р. Українська фантастична альтернатива. URL: https://texty.org.ua/archive-blogs/38092/Ukrajinska_fantastychna_alternatyvka-38092/ (дата звернення: 22.03.2021).

REFERENCES

1. Bepalov M. Skhidnyi val [Eastern shaft]. Kyiv : Tempora, 2020. 306 p. [in Ukrainian].

2. Maksheieva N. S. Rozvytok alternatyvnoi istorii v suchasnomu literaturnomu protsesi Ukrainy [Development of alternative history in the modern literary process of Ukraine]. Comparative studies of Slavic languages and literatures: Pamiati akademika Leonida Bulakhovskoho : zb. naukovykh prats / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2013. Vyp. 21. P. 235–246 [in Ukrainian].

3. Polishchuk O. L. Klasyfikatsiia altistorychnykh tvoriv u novitnomu literaturnomu protsesi [Classification of althistorical works in the latest literary process]. Young scientist. Kherson : Vyd. dim “Helvetyka”, 2015. № 2(17). Ch. V. P. 95–99 [in Ukrainian].

4. Radutnyi R. Ukrainska fantastychna alternatyvka [Ukrainian fantastic alternative]. URL: https://texty.org.ua/archive-blogs/38092/Ukrajinska_fantastychna_alternatyvka-38092/ [in Ukrainian].